

LA CONSTRUCCIÓ SIMULTÀNIA DE VISIBILITAT I INVISIBILITAT DEL RISC DE CONTAMINACIÓ RADIOACTIVA A L'ESPANYA DE FRANCO: L'ACCIDENT NUCLEAR DE PALOMARES (1966)

Clara Florensa

CEHIC-UAB, EUG-UAB

Resum

A la sessió de cloenda de la Segona Conferència Internacional sobre Genètica Humana, celebrada a Roma el 1961, els assistents van aprovar una moció per a advertir els governs responsables sobre els perills de les explosions atòmiques per als descendents d'individus exposats a la radiació atmosfèrica. Entre els assistents hi havia cinc científics espanyols. El genetista Antoni Prevosti, membre de la delegació espanyola a la Conferència, va informar de la moció en una revista científica espanyola. El missatge era clar: tot i que invisible, hi havia un perill real relacionat amb la radiació atmosfèrica.

Cinc anys més tard, quatre bombes nuclears nord-americanes van caure en un poble de la costa espanyola, Palomares, a causa d'un xoc

Correspondència: Clara Florensa

CEHIC-UAB, EUG-UAB

Mòdul de Recerca C

Carrer de Can Magrans s/n

Universitat Autònoma de Barcelona

08193, Bellaterra

Barcelona, Espanya

e-mail: cflorensa@gmail.com

accidental entre dos avions de les Forces Aèries dels EUA durant una maniobra d'abastiment de combustible. Dues de les bombes van vessar el seu contingut a terra i una d'elles va romandre perduda gairebé tres mesos, enfonsada al mar. La resposta oficial a l'accident va ser una campanya de comunicació pública que va mostrar el ministre d'Informació i Turisme, Manuel Fraga Iribarne, al costat de l'ambaixador dels EUA a Espanya, Angier Biddle Duke, banyant-se a la platja de Palomares. El missatge era clar: tal i com les imatges feien visible, no hi havia cap risc per als habitants de Palomares relacionat amb la contaminació radioactiva.

Sota la dictadura franquista (1939-1975), el govern espanyol va controlar rígidament els mitjans de comunicació. El règim franquista va desenvolupar un model de comunicació que seguia la lògica de diferents veritats a diferents nivells (Florensa, 2017). El cas de Palomares n'és un exemple il·lustratiu: mentre diversos científics estaven visibilitzant el risc nuclear entre els seus fòrums elitistes i de circulació limitada (revistes científiques especialitzades, memòries i actes del CSIC), el fil de radiació nuclear era invisibilitzat al públic general. Seguint l'anàlisi d'Olga Kuchinskaya sobre l'accident de Txernòbil (Kuchinskaya, 2012; 2014), aquest article reflexionarà sobre la producció i propagació de la visibilitat versus la invisibilitat del risc de la radiació nuclear en el marc de la dictadura franquista.

Introducció

L'episodi de Manuel Fraga Iribarne, ministre d'Informació i Turisme, banyant-se al mar el 8 de març de 1966, després de l'accident de les bombes nuclears a Palomares, com si no hi hagués cap perill en absolut de radioactivitat a la zona afectada, mentre ha estat vist com una imatge franquista paradigmàtica: la censura, la manipulació a través de la propaganda i l'ocultació de problemes i inquietuds més profunds al públic general a través d'una imatge d'Espanya sense problemes.

Però l'espectacle del bany no havia estat una idea de Fraga. Ni tan sols de Duke, l'ambaixador dels EUA a Espanya, que va entrar al mar amb ell. Va ser idea de la dona de Duke, Robin Chadler Lynn. Lynn havia treballat com a directora del Departament de Relacions Públiques i Publicitat de Pepsi-Cola i, com assenyala Rafael Moreno en el seu llibre sobre l'accident de Palomares, coneixia molt bé el poder d'una imatge (Moreno Izquierdo, 2016). El bany va constituir una poderosa imatge per a desplaçar-ne d'altres, com la dels soldats nord-americans rastrejant l'àrea abillats amb vestits blancs complets, màscares de gas i comptadors Geiger. Era una imatge per a visibilitzar la seguretat tot invisibilitzant el risc de la radiació nuclear. Duke, que va tenir un paper crucial en tot el pla de comunicació de Palomares, mantenia una relació com a mínim monetària amb altres campanyes i estratègies públiques famoses d'invisibilització del risc: el pare de Duke era hereu de part de la fortuna d'American Tobacco Company, companyia que havia treballat activament per fer públicament invisibles els efectes sobre la salut del fum del tabac, alguns dels quals deguts justament a la presència d'isòtops radioactius (Rego, 2009). Robert Proctor cita com a

exemple primordial de la producció deliberada d'ignorància la campanya publicitària de la indústria del tabac, amb la fabricació de dubtes sobre els efectes cancerígens i altres efectes del tabac en la salut (Proctor, 1995). En aquestes campanyes de publicitat, les companyies pretenien construir una sensació de seguretat en el consumidor tot associant, a través de la imatge, el fet de fumar amb salut, joventut i bellesa, i usant sovint l'autoritat de metges i el glamur de cineastes o personalitats conegudes per transmetre un missatge que apaivagués la por al risc (Proctor, 2004).

Aquest article constitueix una primera aproximació a l'estudi de la construcció de la invisibilitat pública del risc de contaminació radioactiva a Espanya durant l'accident de Palomares. Se serveix de l'anàlisi de la cobertura que en van fer els diaris locals des que es van estavellar els avions (el 17 de gener de 1966) fins que es va recuperar la bomba perduda (el 7 d'abril de 1966) i la crisi es va donar per acabada de cara al públic general. En aquest sentit, el treball mostra diferents estratègies utilitzades per la premsa oficial espanyola a l'hora de presentar les notícies per tal d'invisibilitzar el risc.

La recerca presentada fa servir un arxiu recent donat al Centre d'Història de la Ciència a la Universitat Autònoma de Barcelona (CEHIC-UAB) pel periodista, ecologista i activista Jordi Bigues, que es va convertir en vicepresident i cap de campanyes de Greenpeace el 1985. Una de les campanyes que va impulsar va ser la defensa dels drets dels habitants de Palomares en relació amb l'accident nuclear de 1966. D'altra banda, treballs previs sobre la política de comunicació científica del franquisme mostren que, en el cas espanyol, la construcció d'invisibilitats a l'esfera pública no anava necessàriament associada a una construcció d'invisibilitat en els cercles científics. El fort control de la circulació de la informació permetia diferents veritats en diferents nivells d'una manera potser més evident que en països amb altres règims polítics (Florensa, 2017). En aquest article es proposa analitzar l'incident de Palomares tenint en compte aquesta peculiaritat de l'Espanya de Franco. Per això es proposa parar atenció tant a allò que se'n digué a les publicacions destinades al públic general com a les publicacions científiques i especialitzades. La idea darrere de l'enfocament proposat és que l'anàlisi dels discursos que van circular en aquests cercles (esfera pública i revistes especialitzades) pot oferir noves eines per entendre la construcció d'invisibilitat de cara al públic en general.

Diversos autors han destacat que la invisibilitat, el dubte o la ignorància no són estats naturals de la població, simples absències d'informació o coneixement, sinó el resultat de processos culturals i polítics actius i que requereixen esforç (Kuchinskaya, 2012; 2014; Markowitz & Rosner, 2002; Mooney, 2006; Oreskes & Conway, 2010; Proctor, 1995; Proctor & Schiebinger, 2008). Els seus treballs intenten entendre aquests processos. Aquesta investigació suggereix que el cas de Palomares és un cas particularment interessant per fer-ho. Amb aquest objectiu en ment, alguns conceptes són de gran ajuda. Un d'ells és el concepte d'invisibilització d'allò visible, d'Olga Kuchinskaya, i la idea que la visibilitat pública o la invisibilitat d'un risc sempre estan socialment construïdes (Kuchinskaya, 2012;

2014). D'altra banda, també és molt il·luminadora la idea de la construcció social de la ignorància, que Robert Proctor i Londa Schiebinger conceben com a part de l'agnetologia, la construcció i desconstrucció d'ignorància, d'acord amb la construcció de dubtes de Naomi Oreskes (Oreskes & Conway, 2010; Proctor, 1995; Proctor & Schiebinger, 2008). En paraules de Schiebinger: «la ignorància sovint no és la mera absència de coneixement, sinó el resultat d'una lluita cultural i política» (Schiebinger, 2004).

L'accident

L'accident es va produir el 17 de gener de 1966, al matí. Dos avions americans, un B-52 carregat amb quatre bombes termonuclears i un KC-135 de proveïment de combustible, van xocar al cel i es van estavellar sobre la terra i el mar de Palomares. Tres de les bombes es van localitzar ràpidament a terra i la quarta quedà sense localitzar. Els americans batejaren l'operació de neteja i rescat de la bomba amb el nom en clau d'operació *Broken Arrow 29*. La consigna oficial dels departaments d'informació nord-americans i espanyols va ser donar la menor quantitat d'informació possible, d'acord amb el secretisme tradicional dels Estats Units sobre les armes nuclears, per una banda, i el de la premsa franquista, per l'altra.

Però la informació que circulava per la premsa espanyola xocava amb la que circulava en mitjans estrangers com el diari francès *Le Monde*. Mentre la *Gaceta Ilustrada* mostrava confiança total en els soldats nord-americans que netejaven la zona i amb prou feines parlava de radiació, la suposada naturalesa inofensiva de l'accident era difícil de conciliar amb el desplegament que l'exèrcit nord-americà havia establert a Palomares i que la premsa francesa descrivia: 800 militars americans acampats, una flota de 20 vaixells i 2.000 marines i files de soldats rastrejant l'àrea completament equipats per a maniobres nuclears (*Le Monde*, 1966).

Le Monde també plasmava les preocupacions dels habitants de Palomares sobre el futur del seu *modus vivendi*. En aquest sentit, les seves pàgines donaven veu a la desesperació dels habitants de Palomares: «Qui convencerà els compradors que no estem contaminats?», es preguntava un d'ells. Pel que fa al turisme, el diari francès reconeixia que: «els turistes comencen a exigir garanties de salut» (*Le Monde*, 1966).

Estratègies d'invisibilització

Els treballs publicats fins ara sobre el cas de Palomares coincideixen que, a causa de les pressions polítiques, públiques, mediàtiques i socials, i malgrat el ferri control de la premsa franquista, alguna informació sobre els fets es va haver de proporcionar a l'esfera pública espanyola. També estan d'acord que, durant diversos mesos, la premsa espanyola va evitar parlar de risc nuclear i es va mantenir conciliadora i optimista.

¿Com es va poder informar sobre un accident nuclear com el de Palomares, amb bombes molt més potents que les causants del desastre d'Hiroshima i Nagasaki, sense despertar l'alarma, sense parlar de risc o sense compartir les preocupacions dels habitants de Palomares sobre la seva salut i forma de vida basades en la pesca, l'agricultura i el turisme? Mentre

que alguns mitjans estrangers, com els francesos *Le Monde*, *Le Figaro* i *France Soir* o l'alemany *Der Spiegel*, oferien cròniques en profunditat de l'accident, amb testimonis i declaracions d'autoritats i gent de Palomares, la premsa oficial espanyola oferia algunes estratègies interessants per invisibilitzar-ne el risc.

Una d'elles va consistir a construir un relat de ficció dels esdeveniments, una ficció glamurosa i emocionant, com si l'esdeveniment permetés a Espanya viure escenes d'una pel·lícula de la coneguda saga de l'agent més famós de la gran pantalla, James Bond. En aquest sentit, les maniobres nord-americanes per descontaminar la zona i intentar trobar la bomba perduda van ser etiquetades com a «Operación Trueno». Aquest era el títol espanyol de *Thunderball*, la pel·lícula on Sean Connery, com a agent 007, buscava dins del mar dues bombes nuclears robades, i que s'havia estrenat a Espanya menys d'un mes abans de l'accident, el 20 de desembre de 1965.

Si en un primer moment la premsa espanyola va reconèixer algun perill degut a l'accident de Palomares, aquest es va centrar més en la possibilitat del robatori de la bomba perduda per part dels comunistes (molt en línia amb un guió de James Bond) que en els perills per a la salut a causa de la contaminació radioactiva. De fet, la premsa espanyola va assegurar que «aquest accident no suposa cap perill per a la salut pública ni la seguretat» (*Gaceta Ilustrada*, 1966b).

La premsa espanyola va focalitzar la seva atenció en la maquinària i tecnologia punta que els nord-americans van portar a la zona per localitzar i rescatar la bomba del mar. En aquest sentit, els articles periodístics evocaven aquella part de les pel·lícules de James Bond on l'agent 007, amb una nova missió assignada, es reuneix amb els seus tècnics i científics que l'abillen amb els ginys i armes més nous i avançats. Tot invocant de manera conscient aquest imaginari, les revistes espanyoles titulaven l'arribada de «dos submarins amb armes per buscar artefactes nuclears» a Palomares, com a «James Bond a Almeria» (*Gaceta Ilustrada*, 1966b). S'oferiren imatges de pàgina completa de tots els tipus de submarins, vaixells, tecnologies i dispositius moderns que la marina americana va portar al lloc. Van ser etiquetats com «enginyers de ciència-realitat», en un joc de paraules que apel·lava als «enginyers de ciència-ficció» de les pel·lícules de James Bond.

Aquesta representació de la situació va permetre desviar l'atenció del risc cap a la fasciació per la tecnologia, evocada a través d'un relat basat en un imaginari de ciència-ficció àmpliament difós entre el públic general que vinculava aquella tecnologia supermoderna amb històries de detectius atractius i amb èxits de final fel·lç. D'altra banda, aquesta narrativa entorn de la ficció va permetre a la premsa espanyola etiquetar com a «fantasies» algunes de les informacions que circulaven extraoficialment a Espanya. Una d'aquestes «fantasies» que la premsa oficial denunciava, feta circular per la premsa francesa, explicava que l'alcalde de Palomares havia ordenat cremar tota la roba i les sabates de tots aquells qui eren propers al lloc l'accident. Aquesta crònica dels fets oferia una imatge ben diferent de la visió Hollywoodiana que la premsa oficial estava tractant de construir.

Tot i que la fascinació era una eina molt útil per a distreure l'atenció dels ciutadans a través d'un imaginari ja difós i que estava arrelant en les ments de la població espanyola, el de les pel·lícules de James Bond, la fascinació pels assoliments tecnològics estrangers xocava amb la política i la propaganda científica i internacional que fins aleshores havia promocionat el govern de Franco, i que exaltava els èxits nacionals i sospitava dels «estrangeritzants».

En aquest sentit, la premsa local incorporà un nou actor a la «ficció»: el pescador heroi de Palomares, el veritable James Bond de la pel·lícula, Francisco Simó Orts. Ell, amb el seu coneixement local i profund del fons del mar en aquella zona, i equipat només amb la seva austera i local barca anomenada Manuela, havia aconseguit localitzar la bomba perduda al mar, segons el relat de la premsa espanyola. La narrativa creada es tancava, doncs, fins i tot, amb una «moraleja»: Manuela, senzilla, tradicional, i sobretot ben espanyola, havia aconseguit vèncer tota la flota nord-americana i els seus aparells complexos i moderns.

Aquest relat ficcionat també va oferir la possibilitat de posar fi a la campanya d'informació pública sobre el cas amb la construcció d'un «The end» per a la pel·lícula «James Bond in Palomares»: es va trobar l'última bomba, els nord-americans es van emportar a casa la «molt poca» terra contaminada, els pescadors havien tornat a sortir a la mar, els turistes viatjaven més que mai a la zona i Simó Orts, l'heroi local, va ser rebut amb honors al consolat americà. La *Gaceta Ilustrada* declarava: «l'operació Broken Arrow ha conclòs», i, amb ella, es podia considerar finalitzat també el «deure» d'informar més enllà sobre la qüestió (*Gaceta Ilustrada*, 1966c).

El bany de Fraga

El bany del ministre d'Informació a les aigües de Palomares acompanyat de l'ambaixador dels EUA va ser un espectacle mediàtic, part d'un pla de comunicació conscientment preparat, amb tres objectius: calmar els ànims a Espanya sobre Palomares, millorar el turisme a la zona (des de l'estranger i també des d'altres llocs d'Espanya) i encoratjar la compra de peix i verdures de la zona afectada. Els tomàquets, les mongetes, els cogombres, les gambes i els molls eren els ingressos principals dels treballadors de Palomares, al costat del turisme creixent des de principis dels anys seixanta. L'enquadrament triat per a la difusió del bany només es pot comprendre a la llum d'aquests objectius: es va anunciar, a través d'un comunicat de premsa oficial, com a part informal d'un viatge del ministre d'Informació per a inaugurar un Parador Nacional de Turisme, un hotel en un edifici nou a peu de platja, a uns 20 kilòmetres de Palomares.

Va ser un espectacle absolutament controlat: només s'hi va permetre l'assistència d'alguns periodistes escollits. Les revistes van publicar imatges del bany amb la nota al peu següent: «Fraga Iribarne i Biddle Duke: el símbol de la seguretat» (*Gaceta Ilustrada*, 1966a). Les imatges de Fraga saludant a la càmera amb un somriure obert recordaven els anuncis de Pepsi-Cola a través dels quals somriures perfectes congelats estaven penetrant dominis domèstics a tot el món, també a Espanya. Com a poderosos ambaixadors del somni ameri-

cà, aquests somriures estaven entrant a formar part de l'imaginari de felicitat, bellesa i salut de la població, un imaginari que convenia associar a Palomares per incentivar-ne altre cop el turisme i el consum i apaivagar els ànims (de la mateixa manera que havien fet i feien les indústries del tabac americanes amb les seves campanyes publicitàries). El bany va ser explícitament pensat per ratificar, sobretot a través d'una imatge, les afirmacions oficials i repetides que no existia cap perill per a la salut pública a la zona de Palomares, que era plenament segur banyar-s'hi i que la zona estava completament lliure de vestigis radioactius. El missatge, reeixit, era perversament desinformador: hi havia una bomba que romania perduda al mar, els vessaments coneguts de les bombes s'havien produït a terra i el perill de la contaminació radioactiva emergia, sobretot, de l'exposició mantinguda a la radiació que podien patir els habitants de la regió, no d'un bany ocasional.

Els científics

Com explica David Stiles, l'episodi de Palomares va tenir una importància sense precedents a nivell internacional. Una raó d'això era el grau de contaminació que comportà. Els incidents anteriors van provocar poca o cap contaminació radioactiva. A Palomares, però, dues bombes van experimentar detonacions no nuclears i van vessar una quantitat sense precedents de material perillós. L'octubre de 1966, en el II Simposi Internacional sobre Riscos de Radiació Nuclear, celebrat a Mònaco, dos científics espanyols de la Junta d'Energia Nuclear de Madrid, Eduardo Ramos i Emilio Iranzo, van presentar un informe sobre l'accident de Palomares. El seu treball, «Experiència adquirida a partir d'un cas de contaminació accidental per elements radioactius», va incloure una àmplia avaluació de la contaminació radioactiva al lloc de l'accident, així com una descripció de les tècniques de neteja. Els dos especialistes van tenir un paper important en les tasques de descontaminació i van assenyalar que Palomares era d'especial interès per als experts en contaminació, ja que es tractava del primer episodi conegut que contaminava una zona tan àmplia (Stiles, 2006: 53).

Cinc anys abans, cinc científics espanyols havien assistit a la Segona Conferència Internacional sobre Genètica Humana, celebrada a Roma el 1961, entre ells el genetista Antoni Prevosti. A la sessió de cloenda, els assistents a la Conferència van aprovar una moció per advertir els governs responsables sobre els perills de la contaminació radioactiva atmosfèrica. Prevosti va informar sobre aquesta moció en una crònica publicada per una revista científica espanyola, *Genètica Ibèrica*. Allí, explicava que la raó darrere de la moció era l'alta capacitat de les radiacions ionitzants per produir mutacions que podien causar problemes de salut a la descendència dels exposats a la radiació. Això mostra, de la mateixa manera que s'ha observat en altres casos d'estudi (Florensa, 2017), que l'esfera científica i la pública durant el franquisme es van poder mantenir més estanques que en altres règims polítics degut al ferri control de la circulació de la informació, sobretot de la que anava destinada a un públic general, que exercia el govern de Franco, permetent així la circulació de diferents «veritats» segons el nivell o l'esfera de circulació.

Conclusions

El relat construït per la premsa espanyola per cobrir l'accident nuclear de Palomares de 1966 va permetre desviar el focus d'atenció del risc de contaminació radioactiva cap a altres qüestions i construir invisibilitat i ignorància. Es va fer a través de la construcció d'una narrativa de ciència-ficció, apel·lant a la fascinació per la tecnologia, i fent ús d'un imaginari, ja difós i arrelat a Espanya, com el de les pel·lícules de James Bond. També es van adoptar estratègies publicitàries utilitzades per les grans empreses nord-americanes, ja presents al mercat i als mitjans espanyols, com Pepsi-Cola (Montero, 2011; 2012). En aquest sentit, el bany de Fraga, és a dir, la campanya per a propagar una imatge de seguretat a Palomares, fou un dels èxits més rotunds i reconeguts de la campanya de comunicació d'aquella crisi i, per tant, de la invisibilització del risc de l'accident.

El bany de Fraga ha passat a formar part de l'imaginari del franquisme i per això ha estat evocat sovint com un exemple paradigmàtic dels procediments franquistes en matèria d'Estat i de gestió de la informació: és a dir, decisions dictatorials que tenien en compte només els interessos d'uns quants, i no l'opinió de la població, i ocultació i manipulació de la informació, fins i tot en casos de risc. Però aquest bany no va ser pensat per un membre del govern franquista. I el treball de Stiles sobre la política de comunicació nord-americana a través del cas de Palomares demostra que diverses facetes del *modus operandi* associades al model comunicatiu del règim franquista també eren característiques de les polítiques d'informació dels Estats Units: com hem vist, per exemple, al principi de la crisi de Palomares l'acord de silenci sobre els fets, és a dir, sobre la censura de la informació, fou plenament bilateral (Stiles, 2006).

D'altra banda, sembla que, tal i com ja s'ha observat en altres casos d'estudi (Florensa, 2017), l'Espanya de Franco va generar un model de comunicació que propiciava la circulació de diferents «veritats» a diferents «nivells»: mentre el risc de contaminació radioactiva estava essent invisibilitzat en l'esfera pública, alguns científics estaven visibilitzant aquest mateix risc en cercles científics, tant dins com fora del país. Com han demostrat Olga Kuchinskaya, Robert Proctor, Naomi Oreskes i altres, la construcció i la desconstrucció del risc i la seva visibilitat són qüestions globals amb fils transnacionals (Kuchinskaya, 2012; 2014; Markowitz & Rosner, 2002; Mooney, 2006; Oreskes & Conway, 2010; Proctor, 1995; Proctor & Schiebinger, 2008).

Aquests autors estan d'acord en què el control de la ignorància popular és poder. Com demostren aquest cas i molts altres, també és llibertat d'acció, impunitat. Per això, l'agnologia, la creació deliberada de la ignorància tal com la defineix Proctor (o la ignorància o el dubte induïts culturalment), és una eina tan útil i valuosa en accidents nuclears (Proctor, 1995; Proctor & Schiebinger, 2008). A més, la dificultat d'establir un ampli consens de causalitat entre la contaminació i els efectes sobre la població afectada i la invisibilitat de les partícules contaminants fa que aquest tipus d'accidents siguin especialment propicis als processos d'invisibilitat (Kuchinskaya, 2014).

El fet que casos situats en la dictadura franquista puguin contribuir als estudis d'aquesta construcció és la singular claredat que ofereixen de la desconstrucció i la invisibilització del risc: el fort control de la informació circulant no permetia cap altra versió que l'oficial en els mitjans espanyols. Altres narratives estaven confinades als mitjans de comunicació estrangers o als clandestins. Aquesta situació fa que les estratègies de desconstruir i invisibilitzar el risc es facin molt evidents a ulls de l'historiador, esdevenint fins i tot «naïves», ja que la possibilitat que un mitjà s'aixequés per contradir la versió oficial estaven capades. Aquesta impunitat en les narratives dels mitjans de comunicació franquistes, de la qual eren conscients, constitueix una singularitat que pot ajudar, en comparació amb altres casos en diferents situacions polítiques, a entendre els complexos processos que condueixen a la invisibilitat del risc mediambiental.

Referències

- FLORENSA, Clara (2017). «Discourses about Evolution in Francoism (1939-1967)». [PhD Thesis.] Universitat Autònoma de Barcelona.
- Gaceta Ilustrada (1966a). «El baño de Almería». *Gaceta Ilustrada* (19 de març).
- Gaceta ilustrada (1966b). «“Operación Trueno” en la U.S. Air». *Gaceta Ilustrada* (29 de gener): 13
- Gaceta ilustrada (1966c). «Jueves Santo en palomares». *Gaceta ilustrada* (16 d'abril): 21-23.
- KUCHINSKAYA, Olga (2012). «Twice invisible: Formal representations of radiation danger». *Social Studies of Science*, 43(1): 78-96.
- KUCHINSKAYA, Olga (2014). *The Politics of Invisibility: Public Knowledge about Radiation Health Effects After Chernobyl*. Massachusetts: MIT Press.
- Le Monde (1966). «Les habitants de la région de Palomares sont entrés brutalement dans l'ère atomique». *Le Monde* (6 de març): 3-4.
- MARKOWITZ, Gerald; ROSNER, David (2002). *Deceit and Denial: The Deadly Politics of Industrial Pollution*. Berkeley/Los Angeles/Londres: University of California Press.
- MONTERO, Mercedes (2011). «Desarrollismo, consumo y publicidad. Un enfoque histórico (España 1960-1975)». *Pensar la Publicidad*, 5(1):249-273.
- MONTERO, Mercedes (2012). «La publicidad española durante el franquismo (1939-1975). De la autarquía al consumo». *Hispania*, 72(240): 205-232.
- MOONEY, Chris (2006). *The Republican war on science*. Nova York: BasicBooks.
- MORENO IZQUIERDO, Rafael (2016). *La historia secreta de las bombas de Palomares*. Barcelona: Crítica.
- ORESQUES, Naomi; CONWAY, Erik M. (2010). *Mercenaries of Doubt: How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues from Tobacco Smoke to Global Warming*. Nova York/Berlín/Londres: Bloomsbury Press.
- PROCTOR, Robert N. (1995). *Cancer wars: how politics shapes what we know and don't know about cancer*. Nova York: BasicBooks.
- PROCTOR, Robert N. (2004). «“Tobacco and Health” [Expert Witness Report Submitted in United States of America v. Philip Morris (Federal Case)]». *Journal of Philosophy, Science, and the Law*, 4: 2-32 (esp. 9-18).
- PROCTOR, Robert N.; SCHIEBINGER, Londa L. (2008). *Agnotology: the making and unmaking of ignorance*. Stanford, California: Stanford University Press.
- REGO, Brianna (2009). «The Polonium Brief: A Hidden History of Cancer, Radiation, and the Tobacco Industry». *Isis*, 100(3): 453-484.
- SCHIEBINGER, Londa (2004). «Feminist History of Colonial Science». *Hypatia: A Journal of Feminist Philosophy*. 19(1): 233-254.
- STILES, David (2006). «A Fusion Bomb over Andalucía: U.S. Information Policy and the 1966 Palomares Incident». *Journal of Cold War Studies*, 8(1): 49-67.